

1. Bölcsesség a BH-ban

1.1. Terminológia

חכּם gyök 318-szor a BH-ban, ebből 183-szor a משלי (LXX: Παροιμιαί; Vg: *Proverbia*), איוב (LXX: Ιωβ; Vg: *Iob*), קהלת (LXX: Εκκλησιαστικής; Vg: *Ecclesiastes*) hármában. A LXX-beli Σοφία Σιραχ (Vg: *Iesu filii Sirach*, Szt.

Kyprianos kora, 3. sz. első fele, után *Ecclesiasticus* néven is; בן סירא (Vg: *Sapientia Salomonis*) esetében a σοφος / σοφία több mint 100-szor. → Bölcsességi irodalmi könyvek

[Ben Szíra: 1896-ban S. Schechter a kairói genizában megtalálta a könyv héber eredetijének egy lapját, majd a következő négy évben ő és mások különböző kéziratokból még annyi töredéket, amennyi a könyv kétharmadát tette ki. Qumránban is találtak egy töredéket (2Q18), mely a 6,20–31-t tartalmazza, ill. 1964-ben Y. Yadin is a maszadai ásatásán a 39,27–44,25 töredéket. – A könyv mondásai Ben Szíra nevével együtt, vagy anonim módon többször idézve vannak a talmudi irodalomban (e.g. Akiva, Rav), rendszerint azzal a fordulattal bevezetve, ami a bibliaidézetek előtt szokott szerepelni, bBK 92b pedig kifejezetten a כתובים írásai közt említi, a BH kánonjába mégsem került be.]

A חכּם gyök jelentésmezeje:

* Gyakorlati képesség, ügyesség vmilyen területen, e.g. Becalél „iparművészeti” képességei a szent sátor építéskor, Ex 36,2,8; fémfeldolgozás technikája, 1R 7,14; szövés, Ex 35,25; hajózás, Ez 27,8; Ps 107,27; állam- és hadvezetés, Is 10,13; etc.

* Okosság, ravaszság, e.g. a hangyák, mormoták, sáskák és gyíkok okossága, Pr 30,24–28; Jónádáv ravaszsága mint *sensus malum*, 2S 13,3; a tékóai asszony ravaszsága mint *sensus bonum*, 2S 14,2–20; etc.

* vallási-etikai értelemben vett bölcsesség, e.g. a tudás legfontosabb komponense יהוה יראת, az istenfélelem, Pr 1,7; 9,10; Hi 28,28; a bölcs ember צדיק (Pr 9,9; 11,30; Qoh 9,1; etc.), נבון (Is 3,3; Ho 14,10; Pr 18,15; etc.), אנשי לבב (Hi 34,34); az élet dolgaiban való tájékozódás, תחבלות, Pr 1,5 (LXX-ban κυβερνησις!); a bölcsesség és az út, דרך, összetartozása különösen a Pr-ban, ahol a דרך az életút, a viselkedés (75x), Pr 14,8 (cf. a zsidó etika és viselkedéstan később ארץ דרך).

1.2. Eredet, datálás, Sitz im Leben

Salamoni szálak: 1R 3–10 több epizódon keresztül bölcsességét állítja középpontba

3,9,12 – ונתת לעבדך לב שמע לשפט את־עמך להבין בי־טוב לרע ... הנה עשיתי כדבריך הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא־היה לפניך ואחר־ך לא־יקום כמוך

5,9–14 – bölcsessége túlszárnyalta az egyiptomiak és a בני קדם (a syro-arabiai térség klánjai) bölcsességét → az izraeli b.i. fő mentora, mecénása

A BH-beli b.i. mint irodalmi korpusz, szinte egészében fogság utáni (Pr 10–31 szokás fogság előttinek tartani), bár gyökerei a fogság előtti korra nyúlnak vissza.

A b.i.-t két forrásra szokás visszavezetni (indirekt bizonyítékok alapján):

(1) törzsi bölcsesség, azaz a családi tűzhely mellett továbbhagyományozott tanítások (Gerstenberger, 1965, *Sippenethos* – szerinte az ún. apodiktikus törvény kontextusa is a családi bölcsességben keresendő, e.g. Pr 3,27–30 erkölcsi intései nem apodiktikus törvények, hanem etikai utasítások a társadalom védelmére ÓK minta szerint) – אב בן /

(2) udvari bölcsesség, azaz a(z udvari) iskolában folyó szervezett סופר-képzés (Hermisson, 1968; Lemaire, 1981) – maga a salamoni (és ezékiási) hagyomány az udvarhoz kapcsolja a b.i.; kimutatható párhuzamok Izrael valamint Egyiptom és Mezopotámia b.i. között, s ott voltak iskolák; a salamoni királyságtól fogva lehetetlen, hogy ne léteztek volna udvari iskolák

Kik voltak a חכמים bölcssek („sages”)? Információink korlátozottak.

Qoh 12,9 írója magát חכּם-nak nevezi, „aki a népet ismeretre tanította, és sok משל-t mérlegelt, kutatott / vizsgált és gyűjtött össze.”

Ecclus szerzője (i. e. 180k.) arra hív, hogy hallgatói gyülekezzenek a „tanítás házába” (οικος παιδειας / בית מדרש); az írástudó (γραμματευσ / סופר) hivatása a legmagasztosabb, 38,24; 39,1 szerint a Tóra tanulmányozására koncentrálnak a bölcssek.

Pr mutatja (24,23; 1,6; 22,17?), hogy egy professzionális csoportról van szó, de tevékenységük leírása nem kerül elő.

A királyi udvar tanácsadói, יועצים, e.g. 1S 15,12 (Ahitófel); Is 1,26; 2C 22,4, kik עצה-t adnak a királynak. Jer 18,18 – לא־תאבד תורה מכהן ועצה מחכם ודבר מגביא.

1.3. Típusok, műfajok

Magukban a könyvekben is megjelennek terminusok a b.i. különböző műfajainak a megjelölésére. E.g. Pr 1,1–6 listaszerű felsorolása: מוסר (intelem, eligazító tanítás¹), משל (példázat, hasonlat), מליצה (költői szójáték, e.g. Am 8,1–2), דברי חכמים, הידה (talány, költői rejtvény, e.g. Jd 14; 1R 10²).

Modern kutatás általában három műfajt különít el:

Mondás – vmilyen tapasztalat, megfigyelés ritmikus mondásba sűrítése egy-, többnyire kétsoros formában, e.g. 1R 20,11; Pr 13,12. Ennek sajátos csoportját alkotják a didaktikus mondások, melyek a bölcs / igaz / erkölcsös életet mutatják be konkrét élethelyzeteken keresztül, e.g. Pr 10,30; 14,3.

Intelem – parancs vagy tiltás formájában, általában az istenfélelem témáján belül maradván, e.g. Pr 16,3.20; 22,22–23.

Visszatérő nyelvi formák az előbbi műfajokon belül: לא טוב / טוב / טוב / מן mondások, e.g. Pr 19,2; מן טוב / מן, e.g. Qoh 7,5; Pr 15,16; számmondások vagy numerikus másolók [képlete: n // n+1 vagy nn // (n+1)(n+1)], e.g. Pr 30; Am 1–2; תועבה / יהוה / תועבת יהוה / תועבה, e.g. Pr 11,1; 20,10.23; אשרי / אשרי / אשרי, e.g. Pr 28,14; Ps 1,1³.

Himnusz („Wisdom Poem”) – hosszabb, több sorból álló értekezés, eszmefuttatás egy adott témáról, gyakran az intelemirodalom stílusában. Főként Pr 1–9; Hi nagy beszédei; Ecclus és Sap esetében is többször. Jellemzőjük még az alfabetizálás, e.g. Pr 2,1–22 épp huszonnégy sor; Pr 31,10–31 és Ps 34 alfabetikus akrosztichon.⁴

(Soggin két típusról beszél: példabeszédes és értekező bölcsességirodalom.)

1.4. Egyéb jellegzetességek

Nemzetközi jelleg

1R 5,10, ומכל חכמת שלמה חכמת כל-בני-קדם ומכל חכמת מצרים,

Jer 49,7; Ob 8, האין עוד חכמה בתימן

Nem izraelita szereplők, e.g. Ágúr és Lemúél, Pr 30–31; Jób és barátai

Biblián kívüli bölcsességirodalom hatása, e.g. *Amenemope intelmei* és Pr 22,17–24,22

A Pr közmondásgyűjteménye a keleti közmondás-kultúra (e.g. arab, perzsa) szerves része. Lásd a bibliai jelzéseket: Gn 25,1–4 a Ketúrától születettek genealógiájában Súah, Hi 2,11 „a súahi Bildád” (észak-arab törzsi nevek); Gn 25,12–16 a Hágártól születettek genealógiájában Masszá, Pr 30,1 „Ágúr a masszái Jáke fia” és 31,1 „Lemúél masszái király”.

Nem foglalkozik a BH nagy témáival (kivéve az Ecclus 44–50; Sap 10–19)

Patriarcháknak tett isteni ígéretek

Exodus-hagyomány

Szövetségekötés a Szinájon

A bölcsesség megszemélyesítése

Hi 28; Pr 1; 8; 9; Ecclus 24; Sap 7–9

Hi 28 kivételével női jellege van, különösen Pr-ban, ahol a Bölcsesség Úrnő („Lady Wisdom” / „Frau Weisheit”) egy próféta stílusában tart nagy beszédeket – 9,13–18-ban antiteziseként a Balgaság Úrnő is megjelenik.

Többször előkerül, hogy a világ teremtésében szerepet kapott, cf. Pr 8,22–30 (mint אמון „mesterember”); Sap 7,21 (mint η παντων τεχνιτης „mindeneket művészien alakító”) – „A teremtés önkinyilatkoztatása” (Rad); „Isten hangja, az embernek szánt közlése a teremtésen keresztül” (Murphy).

A teremtés és a teremttség hangsúlyos szerepe

„A bölcsességi teológia teremtési teológia” (Zimmerli, 1976), azaz a bölcsességi felismerések forrásaként tekintettek a teremtett világra. Az embert környezetével dinamikus és egzisztenciális kapcsolatban álló lényként fogták föl (Rad, 1970). Környezet = az egész teremtett világ → emberek és állatok megfigyeléséből adódó gnomikus mondások, e.g. Hi 12,7–9; Pr 6,6–11; 30,15–31; Qoh 1,2–11.

A b.i. modern interpretációi által hangoztatott jellegzetességek

„Tett–következmény” mechanikus rendje (e.g. Pr 27,26), mely a b. mozgalom válságát is előidézte, s mellyel a Hi élesen szemben áll. (Koch, 1955)

A természeti és tapasztalati világban a rend, a világrend kutatása (Gese, 1958; H. H. Schmid, 1966). Cf. az egyiptomi *Maat*, a teremtett dolgok helyes rendje, „egy perszonalizált világrend, egy eszményített Igazság és

¹ Posztbiblikus korban: a talmudi extrakanonikus traktátusok egy része, e.g. *ARN, DER, DEZ*; a gáoni kor etikai költészete, e.g. Háj gáon השכל מוסר. Cf. még a 19. sz.-i – főként – litvániai muszár-mozgalommal, Jiszráel Lipkin Szalanter mint első muszárnnyik.

² Posztbiblikus korban: 11. sz. végén a politikai tartalom elrejtése céljából הידה formájában leveleztek; Ibn Ezra grammatikai szabályokat, fogalmakat szedett הידה-ba mnemotechnikai céllal; jemeni zsidók irodalmában jelentős szerepe volt.

³ Lásd az Újszövetségben Mt 5,3–10 *makarizmoszait!*

⁴ Ps 34 esetében művészi tökélyre fejlesztve: a *waw* hiányzik, de a *taw* után egy *pe* van illesztve, így az első sor *aleffal*, a középső *lameddal*, az utolsó *pevel* kezdődik. Pielben „tanít” jelentésű, a középső, *lameddal* kezdődő sor utolsó szava אלמדכם „megtanítalak titeket”.

Valóság, amelynek hatóköre az emberi természet romlottsága miatt valójában a mennyben és az alvilágban érvényesülhet csak zavartalanul” (Kákosy).

1.5. Bölcsességirodalmi vonások a BH egyéb részeiben

Az utóbbi félszáz év kutatásainak eredménye: több könyvön, könyvrészleten „wisdom influence” érvényesül.

József-novella a Gn 37–50-ben (Rad, 1953; „a József-narratíva didaktikus bölcsesség-történet” ?)

Bölcsességzsoltárok, e.g. Ps 1; 9; 19B; 34; 37; 49; 73; etc. (első utalások Gunkel, 1933; kifejtve Mowinckel, 1955) Am (Wolff, 1973)

Is (Whedbee, 1971)

Esth (Talmon, 1963)

Trónutódlási elbeszélés a 2S–1R1-ben (Whybray, 1968)

Dt (Weinfeld, 1972)

A kutatás mai állására nézve lásd: John Day – Robert P. Gordon (eds.), *Wisdom in Ancient Israel*, CUP, 1998. [7. Robert P. Gordon: „A house divided: wisdom in Old Testament narrative traditions”; 8. André Lemaire: „Wisdom in Solomonic historiography”; 9. J. A. Soggin: „Amos and wisdom”; 10. A. A. Macintosh: „Hosea and the wisdom tradition: dependence and independence”; 11. H. G. M. Williamson: „Isaiah and the wise”; 12. William McKane: „Jeremiah and the wise”; 13. R. N. Whybray: „The wisdom psalms”; 14. B. A. Mastin: „Wisdom and Daniel”.]

2. Mislé

A feliratok hét különálló gyűjteményre tagolják a könyvet

- I 1,1–9,18 Salomonnak, Dávid fiának, Izrael királyának példabeszédei
- II 10,1–22,16 Salamon példabeszédei
- III 22,17–24,22 A bölcs beszédei
- IV 24,23–34 Ezek is a bölcs beszédei
- V 25,1–29,27 Ezek is Salamonéi, melyeket Ezékiás emberei gyűjtöttek össze
- VI 30,1–14 Ágúr szavai
- VII 31,1–9 Lemúél szavai

Két kisebb gyűjtemény

- VIII 30,15–33 Numerikus másálok, kiv. 30,20.32–33
- IX 31,10–31 Alfabetikus akrosztichon

Amenemope intelmei (az Újbirodalom végén, nem sokkal az után) és 22,17–24,22

Az egyiptomi *sebaít*-irodalom eme darabja 1922-ben vált ismertté, kapcsolata a 22,17-tel kezdődő résszel egyértelmű, de további hasonlóságok is felfedezhetők, e.g. Amenemope 8,9–10 és Pr 16,1; Amenemope 9,7–8 és Pr 15,17. – Pr 22,20 enigmatikus שלשום szava vlsz. שלשום-nak olvasandó, s akkor egyértelműen az Amenemopében említett (27,7) „harminc ház (=fejezet)”-ra utalna a BH.

Pr	Amenemope	Téma
22,17–18	3,9–11.16	Felhívás az odafigyelésre
22,19	1,7	A tanítás célja
22,20	27,7–8	30 mondás
22,21	1,5–6	Az értékes válaszadról
22,22	4,4–5	Ne rabold ki a szegényt
22,24	11,13–14	Kerüld a barátságot a heveskedővel
22,25	13,8–9	Nehogy téged fogjon meg a csapda
22,28	7,12–13	Ne mozdítsd el az ősi határt
22,29	27,16–17	Az ügyes munkás tisztviselő lesz
23,1–3	23,13–18	Légy óvatos főemberrel egy asztalnál
23,4–5	9,14–10,5	A gazdagság hamar elröppen
23,6–7	14,5–10	Ne edd az irigy kenyerét
23,8	14,17–18	
23,9	22,11–12	Ne beszélj akárki előtt
23,10–11	7,12–15; 8,9–10	Ne mozdítsd el az ősi határt
24,11	11,6–7	Mentsd meg az elítéltet

3. Jób

I Prológus (1,1–2,13)

Narrátor

II Dialógus (3,1–42,6)

1 Jób és három barátja, első beszédciklus

Jób (3,1–26)

Elifáz (4,1–5,27)

	Jób (6,1–7,21)
	Bildád (8,1–22)
	Jób (9,1–10,22)
	Cófár (11,1–20)
2	Jób és három barátja, második beszédciklus
	Jób (12,1–14,22)
	Elifáz (15,1–35)
	Jób (16,1–17,16)
	Bildád (18,1–21)
	Jób (19,1–29)
	Cófár (20,1–29)
3	Jób és három barátja, harmadik beszédciklus
	Jób (21,1–34)
	Elifáz (22,1–30)
	Jób (23,1–24,25)
	Bildád (25,1–6)
	Jób (26,1–14)
	Jób (27,1–28,28)
	Jób (29,1–31,40)
4	Elihú
	Elihú (32,1–33,33)
	Elihú (34,1–37)
	Elihú (35,1–16)
	Elihú (36,1–37,24)
5	JHVH és Jób
	JHVH (38,1–40,2)
	Jób (40,3–5)
	JHVH (40,6–41,34)
	Jób (42,1–6)
	III Epilógus (42,7–17)
	Narrátor

4. Qohelet

קהל – A könyv beszélője rejt magát e név mögé, cf. pseudonimitás. Jelentése (a קהל gyökből kiindulva): „(mondások) gyűjtő(je)”, „(a קהל-t) összehívó”, „(a קהל-hoz) beszélő / tanító”. (Jeromos *concionator*, Luther *Prediger*je vlsz. utóbbiból ered.) – A könyvben két beszélő van: a könyv magját képező 1,12 – 12,7-ben Qohelet, a keretet képező 1,1–11-ben és 12,8–14-ben egy anonim alak. Célszerű *Qoheletet* (a főrészek beszélőjét) megkülönböztetni az *Ecclesiastestől*, magától a könyvtől.

Szerzőség / datálás – Tradicionálisan Qohelet = Salamon,⁵ de a könyv sehol nem azonosítja a kettőt, csak az azonosítás irányába tereli az olvasót, e.g. 1,1 דברי קהלת בן-דוד מלך בירושלם; Qoh 1–2-ben egy király portréja, melyben több salomoni vonás fedezhető föl. Qohelet tehát salomonszerű alak.

Franz Delitzsch: „Ha a Kóhelet könyve salomoni eredetű lenne, akkor kimondhatnánk, hogy a héber nyelvnek nincs története!”⁶ Azaz a könyv héberje a királyság korát követő időre utal. – Sáenz-Badillos: „Late Biblical Hebrew” jellemzői, misnai héberrel való hasonlóság, arámi hatás. [E.g. ון / ות- főnévképző; parikulák összevonás (בשכבר, 2,16; כשבא, 5,14); זה helyett זאת, 2,2; *waw consecutivum* kerülése; participium kvázi praesens értelemben; etc.] Seow megemlíti még a két perzsa kölcsönzót, פרדס, 2,5 és פתגם, 8,11, ezek alapján i. e. 5. sz. második felénél korábbra nem tehető a könyv [*JBL* 115 (1996)].

A könyv *Leitwortjai* – Loretz (1964) kilistázta az 1,1–12,7-ben leggyakrabban előforduló szavakat: עשה (62x), חכם (51x), טוב (51x), ראה (46x), עת (37x), שמש (33x; ebből a תחת-השמש 27x), עמל (33x), הבל (29x; az egész könyvben 38x); כסיל (18x); שמה (17x); אכל (15x), רוח (13x), רעות / רעיון (10x, különösen רוח רעות 13x), צדק (11x), ענה (10x), זכר (8x), חלק (8x), חפץ (7x). Kimutatta, hogy a fenti szakaszban előforduló 2643 szónak több mint 20%-a (562) az ún. kedvenc szavak listájából való.

⁵ Sőt a TgQoh 1,12 alapján az életére visszatekintő öreg Salamon beszél, ki hajdan eltévelyedett az Örökkévalótól, de megtért, s most így tanít az istenfélelem érdekében.

⁶ Elsőként Hugo Grotius (1644) mutat rá a könyv kései nyelvezetére. Delitzsch (1875) misnai jegyeket hordozó hébernek minősítette.

A könyv strukturálására nézve több megoldás született már. – Lohfink (1980) – a könyv görög hátterét vallja, s filozófiai traktátusnak véli; szerinte a könyv kvázi palindroma, mert tökéletes az egyensúly a könyv második fele és az első fele közt, minthogy az előbbi az utóbbi lényegét ismétli meg.

1,2–3	Keret
1,4 – 11	Kozmológia (poétikus)
1,12–3,15	Antropológia
3,16–4,16	I. Társadalombírálat
4,17–5,6	Vallásbírálat (poétikus)
5,7–6,10	II. Társadalombírálat
6,11–9,6	Ideológiabírálat
9,7 – 12,7	Etika (poétikus a végén)
12,8	Keret

Schoors (1982) szerkezeti felosztása

1,1	Cím
1,2	A könyv témája
1,3–2,26	Salamon konfessziója
3,1–22	Az ember az idő törvénye alatt
4,1–16	Élet a társadalomban
4,17–5,8	A hallgatás előnye
5,9–6,9	A gazdagságról
6,10–12	átmeneti egység
7,1–9,10	Az élet és halál tapasztalata
9,11–10,20	Bölcsesség és balgaság
11,1–6	A kockázatvállalás szükségessége
11,7–12,7	Az élet élvezésének szükségessége
12,8	<i>Inclusio</i> : a könyv témája
12,9–14	Epilógus

DSS – A 4. barlangból került elő két kézirat: 4QOheleth^a és 4QOheleth^b. Az előbbi paleográfaiilag i. e. 175–150-re datálható, tehát bizonyos, hogy nem Kumránban másolták, hanem máshonnan vitték oda, mivel nincs a telep i. e. 150 előtti létezésére utaló régészeti lelet. A kézirat 5,13–17; 6,1; 6,3–8; 6,12; 7,1–10 és 7,19–20 szövegeit tartalmazza. A 4QOheleth^b jelű kézirat i. e. 50-re tehető, s 1,10–14 (15?) tartalmazza. Mindkettő csak alig tér el a *textus receptus*tól. A DSS más szövegeiben sem nem idézik a Qoheletet, sem nem utalnak rá. (Crawford, 2000, *EDSS*)

Tannaitikus kori viták a könyv felől – mJad 3:5, מטמא את הידים (איך) . Továbbá bSabb 30b, ספר קהלת, לגנוז ספר קהלת.

A zsinagógai liturgiában is szerepe van (Szukkótkor), a חמש מגלות egyik darabja, de erre a legkorábbi utalás 11. századi!